

МОВА І СУСПІЛЬСТВО: ВЗАЄМОДІЯ І РОЗВИТОК

Abstract: The article discusses several issues related to the operation and development of the Ukrainian language in society; analyzes the linguistic changes caused by changes in the world last period.

In sociolinguistic aspect highlights the current state of language: language problems solved in their relationship with the public, social conditionality linguistic phenomena the language situation in the context of Ukrainian realities.

Key words: Ukrainian language, society, language situation, language norm.

Мова – це історія і сучасність, це особистість і народ, це інструмент, який допомагає людині в її практичній щоденній діяльності, тобто виступає знаряддям спілкування, і водночас це й засіб проникнення в глибини історичної пам'яті народу, це збереження духовних надбань нації для майбутнього.

Історія мови міцно пов'язана з історією народу, історією суспільства, історією розвитку матеріальної й духовної культури, бо в мові відбиваються, фіксуються наслідки пізнавальної діяльності людства. Мовець реагує на пізнання й оцінку навколишньої дійсності, використовуючи відповідні мовні одиниці, яким властива інформаційна спадковість (історична наступність).

Мова є інтелектуальним здобутком кожної людини. Наше мовлення (темп, стиль, діалект), мова, якою ми розмовляємо, більшою мірою зумовлені не фізіологічними особливостями, а тим, у якому суспільстві ми живемо та в яких соціокультурних умовах проходить розвиток і діяльність. Фактори соціального оточення, тобто духовної й матеріальної культури, мають неабиякий вплив на формування особистості й зокрема на її мову.

Метою статті є розкриття питань, пов'язаних із функціонуванням та розвитком української мови в соціумі; аналіз мовних зрушень, зумовлених змінами у світі останнього періоду; висвітлення в соціолінгвістичному аспекті сучасного стану мови та мовної ситуації в контексті українських реалій.

Взаємовплив мови і суспільства досліджували такі науковці, як С. Єрмоленко, А. Загнітко, І. Курас, Л. Лисиченко, Л. Масенко, О. Потебня, О. Стишов, Ю. Шаповал та ін. Певний внесок у розвиток сучасної соціолінгвістики зробили українські вчені В. Демченко, Ю. Жлуктенко, О. Мельничук, В. Русанівський, Л. Ставицька, М. Стріха, О. Ткаченко, Н. Шумарова та ін.

Мова є системою звукових і графічних знаків, що виникла на певному рівні розвитку людства, розвивається й має соціальне призначення. Правила мови унормовують використання знаків та їх функціонування як засобів людського спілкування. Мова є знаковою системою, що забезпечує процес комунікації. Вона постає найважливішим засобом спілкування, тим підґрунтям, на якому вибудовуються міжлюдські стосунки й соціальна структура суспільства. Як зазначає Ф. Бацевич, «слово “мова” в мовленні сучасних людей (усному, писемному, друкованому) має широкий спектр значень. Воно охоплює людську мову, мову Творця, ангельську мову, природну мову, штучну мову, мову тварин, мову рослин, мову природи, мову мистецтва (наприклад, танцю, живопису, скульптури тощо), мову жестів, мову науки, або метамову (наприклад, філософії, фізики, хімії, лінгвістики та ін.). Часто можна почути про мову очей, мову рук, мову парфумів, мову закоханих, мову квітів, мову образів, мову символів тощо. У цих випадках слово «мова» вживається в переносному (метафоричному) значенні. Первісним і основним його змістом є природна людська мова – засіб щоденного спілкування людей» (Бацевич 2008: 7).

Походження мови було викликано суспільною потребою. Засіб спілкування, а саме таким засобом є мова, не могло виникнути поза спілкуванням, поза суспільних відносин.

Головне в процесі походження мови – становлення членороздільної мови, розмежування звуків і закріплення за ними чітких смислів. Соціальну обумовленість розвитку мови не слід розуміти як пряме відображення в мові всіх суспільних подій або як наявність соціальних причин у кожного факту зміни мови. Соціальні фактори впливають на мову не прямолінійно: вони можуть прискорювати або сповільнювати темп мовної еволюції, сприяти перебудові окремих ділянок мовної системи. Соціальні компоненти в структурі мовних одиниць існують тому, що мова служить засобом опису й самого суспільства. Так, слова, що позначають суспільні явища, тим самим містять у собі соціальний компонент. Крім не залежного від волі окремих людей впливу суспільства на мову, можливий і свідомий, цілеспрямований вплив держави (і суспільства в цілому) на розвиток і функціонування мови – мовна політика. До неї належить створення лінгвістами нормативних словників і довідників, пропаганда мовних знань і культури мовлення в засобах масової інформації.

Вплив мови на суспільство вивчався значно менше. Сам факт такого впливу нерідко викликав сумніви. Важко, однак, уявити, що основний засіб мислення, оформлення й поширення інформації в суспільстві є певним непомітним інструментом, що ніяк не впливає на суспільне життя. Більше того, результати політологічних та соціологічних досліджень змушують замислитися над тим, як формується ставлення різних суспільних груп до тих чи інших подій. Аналіз показує, що це відношення багато в чому залежить від рівня розуміння соціальними групами актуальних словесних знаків, що функціонують у суспільстві. Мова відіграє дуже істотну роль у суспільному житті, є основою взаєморозуміння, соціального миру та розвитку.

Суспільство не є абсолютно однорідним колективом. У соціумі спостерігається зумовлена різними причинами диференціація. Це може бути диференціація за класовою, майновою чи професійною ознакою, що, звісно, відображається в мові. Саме соціальна неоднорідність зумовлює вплив суспільства на мову, що відображається в поділі багатьох сучасних розвинутих національних мов на територіальні та соціальні діалекти, виділенні літературної мови як соціально та функціонально найбільш значущого мовного утворення, вивченні взаємодії на мову елементів соціокультурних та соціопсихологічних систем – соціальних норм, настанов, стимулів, мотивацій, орієнтацій, механізмів соціального контролю (Швейцер 1982: 40). Також вплив суспільства на мову зумовлений використанням мовних засобів та соціальними характеристиками носіїв мови (віком, рівнем освіти, професією тощо), соціальними ролями учасників комунікації, ситуацією спілкування (Ярцева 1998: 607). Звісно, людина говоритиме так, як вимагає від неї оточення, так, як прийнято в суспільстві, де вона живе, оскільки саме в цьому соціумі проходить її соціалізація.

Наголосимо на основних напрямках впливу суспільства на мову: зв'язок походження мови з виникненням людського суспільства; соціальна обумовленість розвитку мови; соціальне розшарування мови; соціальні компоненти в структурі мовних одиниць; свідомий вплив суспільства на мову і його функціонування.

Отже, мова і суспільство перебувають у тісному взаємозв'язку. Немає жодної суспільної сфери, куди б не проникала мова. Вплив суспільства на мову й мови на суспільство вивчає спеціальна лінгвістична дисципліна – соціолінгвістика – один із напрямів мовознавства, до якого останнім часом посилюється інтерес науковців усього світу. Це закономірно: сучасному суспільству необхідні наукові розробки принципів взаємодії суспільства й мови. Проте соціальний підхід до вивчення мовних фактів простежувався в працях лінгвістів ще наприкінці XIX – початку XX століття. Істотну роль у розвитку соціального напрямку відіграли праці Ф. де Соссюра, у яких науковець наголошував на соціальній сутності мови, досліджував зв'язок мови з народом, його культурою, історією, географічним розподілом мов, співвідношенням літературної мови й діалектів; дослідження засновника французької лінгвістичної школи А. Мейє, який зазначав, що мова – соціальний факт, що без суспільства мови не може бути так само, як і суспільства без мови, усі мовні явища зумовлені соціальними чинниками (Загнітко 2009: 16).

Проблема взаємодії мови і суспільства була предметом дослідження І. Бодуена де Куртене, який висунув ідею двопланового членування мови – «горизонтального» (територіальне членування) і «вертикального» (соціальна диференціація), наголошував на важливості вивчення соціальної диференціації мови. Науковець зазначав, що мовний матеріал складається з народної мови, розмовної мови (мовлення) усіх прошарків суспільства певного народу, «мови різних за віком (дітей, дорослих, старих тощо) і відомих станів людини» (Березин 1975: 157).

Проблемі соціальної диференціації мови («мові панівних класів», «мові буржуазії», «мові робітників», «мові селян» тощо) приділяв увагу і В. Жирмунський.

В Енциклопедії української мови зазначено, що «мова і суспільство – нерозривна єдність двох явищ, пов'язаних між собою як часткове й загальне, як невід'ємна сторона й одна з обов'язкових ознак цілої суспільної системи в її безперервному функціонуванні. Найтиповішим видом суспільства є етнічне (етнос), народ, а найтиповішою його ознакою – мова. Мова як найважливіший засіб спілкування здатна обслуговувати суспільство в усіх сферах людської діяльності. І хоч зміни в неї можуть вносити окремі суспільні групи, а то й поодинокі мовці, остаточне прийняття цих змін залежить від згоди на них суспільства в цілому» (Русанівський 2004: 356). Як уже зазначалося, на мову впливає низка факторів, пов'язаних із суспільством: належність мовця до певної соціальної групи, рівень розвитку суспільства (народу, нації), політична ситуація в країні, сучасний стан мови в межах певної територіально-адміністративної одиниці (багатомовність, двомовність, соціальна стратифікація мови); мовна та позамовна ситуації, в якій опиняється комунікант; мовна компетенція особистості, а також територіальні, расові, етнічні, гендерні (статеві), психофізіологічні, вікові ознаки тощо.

Найголовнішою ознакою суспільства є мова, з виникненням якої постав народ, з відродження якої постала нація, з якою безпосередньо й опосередковано пов'язані інші її об'єктивні ознаки, що й доводить її значущість. Це насамперед культура, яка саме завдяки мові має національне забарвлення, є національним надбанням, це й історичні традиції, які творилися разом з мовою, це навіть територія проживання, яка трансформувалася у фольклор, звичаї, обряди, релігійне світовідчуття, що відображалось у слові. Тому мова є незаперечним фактором творення нації. Адже саме з мов почали формуватися нації у середньовіччі, з мов у XIX столітті пробуджувалися й поставали до життя нації бездержавні, поневолені.

Оскільки національна мова є складовою національної культури й залежить від її історичних, географічних, соціальних, народногосподарських, економічних, наукових, освітніх особливостей, є всі підстави стверджувати, що мова – синтезуючий засіб у процесі формування нації і держави, а рівень її розвитку – джерело духовного розвитку народу, протекціонування нації. Належне функціонування національної мови – це примноження духовних цінностей, що є запорукою розвинутого суспільства та міцної держави. Саме тому на шляху консолідації українського суспільства, його інтеграції в сильну національну державу одним із найважливіших факторів є мова. Консолідуючи українське суспільство в націю, українська мова є еквівалентом її саморозвитку, знаряддям побудови найвищої форми її організації для здійснення найсвітліших прагнень. Як стверджують соціологи, «спільна мова об'єднує людей», «спільна мова організовує досвід людей», «спільна мова також підтримує згуртованість суспільства». У такий спосіб можемо вважати, що в процесі розвитку нації мова стала життєво важливим виміром, а рідне слово – елементом зв'язку з прабадьківщиною, і передусім – з новою батьківщиною. Як людина і нація, так нація і держава тільки тоді можуть бути повністю функціональні (відповідати своєму призначенню), якщо їх базова функціональна сфера – мова – виконуватиме всі належні їй функції. Нею може бути тільки національна мова.

Визнаючи суспільний характер мови, слід зазначити, що в мові є чимало такого, що пов'язує її з біологічними і психічними явищами. Так, скажімо, на відміну від інших приматів тільки людина має мовний ген, тобто природну схильність і здатність до

оволодіння мовою. У мовленні окремих людей відображені їх психічні особливості, а в загальнонаціональній мові – психічний склад нації, її менталітет. Про те, що мова є явищем суспільним, засвідчують її функції. Так, основними функціями мови є комунікативна і мислетворча, які мають виразний соціальний характер.

Мова як психологічне явище впливає на психіку народу, витворює його характер. Це особлива знаково-звукова система національного буття, національної сутності та психології народу. Саме завдяки мові людина відчувається «своєю» у певній національній спільноті, має здорове відчуття свого національного «я». Мова – основний виразник національної психології і рушій духовного життя нації (Сайко 2004: 490). Найголовнішу роль у плеканні національної свідомості відіграє, знову ж таки, мова. Безперечно, людина, яка не знає рідної мови, не може мати здорового відчуття своєї національної приналежності. З усвідомленням мови виникає усвідомлення своєї національності. Адже мовна свідомість є однією з форм суспільної свідомості, їх основою і складовою частиною водночас.

Процеси державотворення актуалізували проблему мови як засобу формування національної свідомості. Українці осмислюють свою історію, повертаються до рідної мови. Процеси державотворення зумовлюють формування нових рис національної свідомості, потребу виховання державницького мислення, а відповідно вироблення нових стандартів як у мовній практиці, так і в поведінці.

Оскільки мова є суспільним явищем, то вона перебуває в тісному зв'язку із суспільством. Цей зв'язок є обопільним. З одного боку, мова створюється й розвивається суспільством, з іншого – без мови не було б суспільства. Мова обслуговує всі сфери соціуму як функціонального організму. Навіть трудова діяльність не могла б здійснюватися без мови.

Розвиток і функціонування мови значною мірою зумовлені станом суспільства. Так, зокрема, у мові відображається соціальна диференціація суспільства (класова, професійна, статева). На стан мови впливають демографічні процеси (зміни в чисельності населення, у співвідношенні жителів міста й села, міграційні процеси тощо), рівень загальної освіти народу, розвиток науки, створення державності тощо. Суспільство також може свідомо впливати на розвиток мови. Свідомий вплив суспільства на мову (цілеспрямовані урядові заходи) називають мовною політикою. Від цієї політики залежить мовна ситуація в багатомовному суспільстві: уряд може стимулювати розвиток багатомовності в державі, стримувати і звужувати функціонування мов недержавних націй, нерідко доводячи їх до повного вимирання, як це мало місце в Німеччині, СРСР, США.

Мовна політика стосується й нормалізації літературної мови – вироблення та впровадження усних і писемних мовних норм (орфоепічних, орфографічних, у сфері слововживання), усталення термінології тощо. Проблема взаємовідношення мови і суспільства охоплює й такі питання, як мова й народ; мова й особа (індивід); мова й класи та інші соціальні групи людей; мова, базис і надбудова.

Мова – загальнонародне явище. Народ – творець і носій мови. Одна особа безсила будь-що змінити в мові, бо мова розвивається і змінюється за своїми об'єктивними законами. Так, наприклад, Тарас Шевченко є основоположником сучасної української літературної мови. Однак він створив не більше десятка слів і то переважно складних із уже наявних у мові простих слів (*широкополий, хребетносилый, синємундирний* тощо). Навіть геніальна особистість не здатна змінити мову, а може лише виявити приховані потенції мови, показати, як ефективно можна використати те, що в мові існує (Кочерган 2001: 23).

Оскільки мова є загальнонародним явищем, вона не може бути класовою. Якщо б кожен клас у суспільстві користувався своєю мовою, то таке суспільство перестало б існувати, бо неможливо було б налагодити механізм його функціонування. Саме тому в будь-якому класовому суспільстві засобом спілкування між різними класами є єдина загальнонародна мова. Заперечуючи класовий характер мови, не можна заперечувати класовий підхід до використання мови. Він виявляється у використанні чужої («престижної») мови в повсякденному житті вищих класів, у надмірному вживанні іншомовних слів, штучно створених мовних зворотів, у вимові слів на іноземний лад та у виділенні певних слів і

затемненні інших або їх усуненні з мовлення, часом навіть у вкладанні в слово іншого змісту, ніж воно має в загальнонародній мові.

Із суспільним розшаруванням пов'язана професійна диференціація мови. Існують різні професійні субмови (підмови), які, як правило, відрізняються від загальнонародної мови лише спеціальними словами.

Суспільний характер має й територіальна диференціація мови. Як правило, територіальні особливості кожної мови полягають у вимові звуків, у слововживанні, у граматичних формах і синтаксичних конструкціях. Засоби спілкування на обмеженій території називають діалектом. Чим суспільство слабше економічно й політично, тим у ньому більше місцевих говорів. Нерідко мовні діалекти настільки різняться, що це утруднює взаєморозуміння між членами одномовного суспільства.

Діалекти протиставляються літературній мові. Літературна мова – це мова, оброблена майстрами слова, письменниками. Від діалектної мови вона відрізняється тим, що має певні кодифіковані (зафіксовані у словниках та підручниках) норми щодо вимови, слововживання, граматичних форм, яких повинні дотримуватися мовці. Це своєрідний зразок, еталон правильного користування мовою.

Життя суспільства відображене в його мові, а отже, народ виражає себе найповніше й найточніше у своїй національній мові. Функції мови та її розвиток обумовлені життям мовного колективу. Об'єктивна дійсність відображається в колективній свідомості носіїв мови, зумовлена екстралінгвальними факторами існування різних етносів, але головне тим, що кожний етнос має свій стереотип поведінки, світосприймання і світоосмислення. Ці стереотипи реалізуються через конкретну мову, яка є інструментом етнічного розчленування навколишнього світу, створюючи іноді досить специфічні уявлення про нього. Отже, відоме твердження про те, що спочатку було Слово (логос), є фундаментальним постулатом людського існування й пізнання навколишнього світу. Відповідно, функціонування мови тісно пов'язане з розвитком пізнавальної діяльності людей, оскільки повсякденні інтереси й потреби останніх змушують змінюватися й мову (Фабіан 2006: 53).

Кожне нове століття характеризується глобальними змінами у всіх сферах життя людини, що обумовлює значне зростання темпів збагачення словникового складу мови. Унікальна властивість мови полягає в тому, що будь-яке слово в ній породжує інше. З'являються неологізми, професіоналізми, неофразеологізми, навіть, вульгаризми.

Сьогодні значне коло людей не має запасу слів для вираження позитивних чи негативних емоцій. Лексична система української мови початку XXI століття є відкритою, динамічно розвивається, відповідає на всі виклики часу й соціуму. Відомо, що в лінгвальній практиці кожного нового покоління з'являються певні мовні особливості порівняно з мовленням його попередників. Через це досить важливою тенденцією розвитку національного словника виступає мода на певні лексичні одиниці. Модні слова – це специфічний шар лексики, що містить слова іншомовні і стилістично обмежені, які відрізняються незвичайністю звучання й семантики, високою частотою використання, тобто такі, що перебувають у фокусі загостреної мовленнєвої уваги сучасної людини.

На сучасному етапі життя відбувається переоцінка поглядів, змінюється ставлення до мови, сприйняття й розуміння її. З осучасненням мови з'являються мовні конструкції, невластиві мові недалекого минулого століття. Особливо це помітно на прикладі розвитку мови художньої літератури постмодерного періоду: *депреснякові плювки на папір; не чути цього дикого юкрейніан рашена в селопристоличеному виконанні несимпатичних дебілів; смакуючи дисципліну; осінньо-часниковозрота-сонний токсикоз; світ косив під константу; хворий асфальт; думки прожерли нори в заокругленій каменюці її душі; жіночий істеричний синтаксис; пустопорожні шматки нестерпної легкості буття; спаралізований емоціями вокабуляр* (Карпа 2010: 9-87). Такі мовні новації характерні не тільки художній літературі, а й публіцистиці. Швидкі зміни в суспільстві зумовлюють впровадження нових стандартів породження повідомлень, зміни в нормах їх вербального оформлення. Особливо це стосується сучасних рекламних текстів, які стали репрезентативними складниками сучасної

соціальної комунікації: «приходь на ціновал», «юзай супер ціни», «це не гарячка – це футболочка у Comfy», «суперцінки під ялинки», «ціни наряджені – знижки заряджені», «суперціна – суперєдина» (реклама мережі магазинів «Comfy»). З активним розвитком суспільства в реципієнтів формуються відповідні стереотипи сприйняття. Проаналізовані мовні процеси засвідчують, що лексична система української мови початку ХХІ століття є відкритою, відповідає на всі виклики часу й соціуму, проте деякі з них мають бути керованими фахівцями.

У кожний історичний період життя народу окреслюється розуміння мови як суспільного явища, оскільки рухається вперед суспільство, зникають з ужитку ті предмети та речі, які вже виконали свою історичну місію. Людина поступово звільняється від ідеологічних понять і перепон, які виявили свою неієднотність, освоюються нові технології, розвивається наука, поширюються міжнародні зв'язки в політичній, культурній, економічній сферах. Із розвитком суспільства розвивається й мова.

У лінгвальній практиці українців початку ХХІ ст. характерним є поповнення словотворчих компонентів новими іншомовними одиницями, невідомими або маловідомими в попередні десятиліття ХХ століття, що поступово закріплюються в сучасній українській мові. Однак, як зазначає О. Стишов, «тенденція до глобалізації в рідній мові має й негативні сторони, тому що не всі нові входження є виправданими з погляду структури української мови та її нормативних, стилістичних і культуромовних засад, оскільки нерідко в низці інновацій-запозичень зовсім немає потреби: іншомовні елементи лише обтяжують мову зайвими лексичними одиницями, заступаючи або й витісняючи з ужитку наявні в словнику загальновживані питомі лексеми, апробовані тривалою мовною практикою» (Стишов 2012: 409). Тож не слід вживати (навіть і в розмовному дискурсі) сумнівні з погляду культури української мови запозичення, на зразок: *бакси, крейзі, лузер, піпл, шузи, хаєр* тощо.

Отже, суспільство і мова взаємопов'язані, активно взаємодіють один з одним і розвиваються з плином часу. Мова становить невичерпне джерело пізнання життя суспільства, його історичної долі й особливостей світосприймання. Вона визначає ціннісний національний генотип, формує ментальні корені світосприйняття, його самобутню естетику. Національна мова становить те підґрунтя, що зберігає самий сенс національного буття.

Мова – явище суспільне. Вона виникла в суспільстві, обслуговує суспільство, є однією з найважливіших ознак суспільства й поза суспільством існувати не може. І, навпаки, суспільство без мови не існуватиме.

ЛІТЕРАТУРА

- Бацевич 2008:** Бацевич, Ф. С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень. – Київ: ВЦ «Академія», 2008.
- Швейцер 1982:** Швейцер, А. Д. К проблеме социальной дифференциации языка. – Вопросы языкознания, 1982, № 5, с. 39-48.
- Ярцева 1998:** Ярцева, В. Н. (ред.). Языкознание: большой энциклопедический словарь. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998.
- Загнітко, Кудрейко 2009:** Загнітко, А., І. Кудрейко. Соціолінгвістика: предметно-поняттєвий апарат. – Вісник Львівського університету, 2009, № 46, Ч. 1, с. 16-25.
- Березин 1975:** Березин, Ф. М. История лингвистических учений: Учебное пособие. Москва: Высшая школа, 1975.
- Русанівський 2004:** Русанівський, В. М. (ред.). Українська мова: енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія, 2004.
- Сайко 2004:** Сайко, О. Мова і нація: філософський та психологічний аспекти. – Вісник Львівського університету, 2004, № 25, с. 488-491.
- Кочерган 2001:** Кочерган, М. П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001.
- Фабіан 2006:** Фабіан, М. Етикетна лексика як фрагмент взаємодії мови і суспільства. – Вісник Львівського університету, 2006, № 38, Ч. 2, с. 53-59.

- Карпа 2010:** Карпа, І. Жовта книга: 50 хвилин трави. Фройд би плакав. Сні Ієрихона. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010.
- Стишов 2012:** Стишов, О. А. Основні тенденції розвитку лексичного складу української мови початку ХХІ століття. – Вісник Запорізького національного університету, 2012, № 1, с. 406-415.